

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

“РЎЙХАТГА ОЛИНДИ”

№ ВМ – 343 – 5А340801 – 2.01

“1” ИЮЛЬ 2003 й.

“ТАСДИҚЛАНДИ”
Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги

“8” ИЮЛЬ 2003 й.

**ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТНИНГ БОШҚАРУВ
ҲИСОБИ фанидан
ДАСТУР**

**Олий таълимнинг 340000 –“Бизнес ва бошқарув” таълим
соҳасидаги 5А340904 – “Ташқи иқтисодий фаолият ҳисоби ва
таҳлили” магистратура мутахассислиги учун**

Ташкент – 2003

Тузувчилар: доц. Очиллов И.К.
доц. Шакарлов Қ.А.
Такризчилар: доц. Бозоров Қ.Қ.
доц. Маматов З.Т.

"Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисоби" фанини магистрантларга ўқитиш республикада бухгалтерия ҳисоби тизимини халқаро стандартлар асосида ташкил этиш уни юритиш заруриятидан келиб чиққан.

Дастурда фаннинг мақсади, вазифалари, бошқа фанлар билан ўзаро алоқаси, Давлат таълим стандартларига мувофиқ билим ва кўникмалар, амалий ва семинар дарслари бўйича ишларнинг минимал миқдори, компьютер ва инфор­мацион технологияларни қўллаш, фан дастури, амалий ва семинар машғулотлари, курс иши мавзуларининг рўйхатлари, тавсия этилаётган мавзулар бўйича кўргазма-намойиш материаллари, ўқув фильмлар ва бошқа дидактик материаллар рўйхати, магистрантнинг ўзлаштириш рейтинг асосида баҳолаш мезонлари ҳамда адабиётлар рўйхати ўз ифодасини топган.

Необходимость обучения магистрантов предмету "Управленческий учет внешней экономической деятельности" заключается в том, что назрела необходимость организации бухгалтерского учета в нашей республике в соответствии с международным стандартом.

В программе содержится следующие сведения: цель и задача предмета, связь с остальными предметами, знания и навыки, соответствующие Государственному образовательному стандарту, минимальное количество семинаров и практических занятий, применение компьютеров и информационной техники, программа предмета, семинарские занятия, темы курсовых работ и наглядно-показательные материалы по рекомендуемым темам, список учебных фильмов и других дидактических материалов, критерии контроля успеваемости магистрантов по рейтинговой системе и список используемой литературы.

The necessity of students training for "Management accounting" concludes the organization of Accounting in our republic according to the international standards that require conducting this subject.

The program contain the following items:

The purpose and task of a discipline connection with other disciplines, knowledge and skills appropriate to the SSE (Standarts of State Education), minimum number of seminars and practical classes, computers and technological information, program of the subject, seminar lessons, the list of themes of "course works", visual materials on recommended themes, the list of educational films and other materials, students progress control on a rating system and list of the literature for usage.

Дастур Тошкент Молия институти Илмий Кенгашида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган (25 апрель 2003 йил 9-сонли баённома).

Дастур Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгаш мажлисида муҳокама қилинган ҳамда нашрга тавсия этилган (2003 йил 1 июль 37-сонли мажлис баёни).

1. СЎЗ БОШИ

"Таълим тўғрисида"ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш бўйича Миллий дастурни ҳаётга тадбиқ этиш ишлари давлат сиёсатининг устувор йўналиши, деб ҳисобланиши таъкидланган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 август 343-сонли Қарорига мувофиқ Давлат таълим стандартлари ишлаб чиқилди. Мазкур стандартлар бўйича ҳар бир ўқитиладиган фанлардан намунавий дае­турлар тайёрлаш зарурияти туғилди. "Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисоби" фани бўйича

тузилган ушбу дастур юқорида қайд этилган ҳужжатлар талаблари асосида тузилган бўлиб, **5A340901 - «Бухгалтерия ҳисоби»** ва **5A340902-«Аудит»** мутахассислиги магистрантлари учун мўлжалланган.

Ўқув фанининг мақсади ва вазифалари

Иқтисодиётни янада эркинлаштириш, бозор муносабатларининг ривожланиши шароятида малакали бухгалтер ва аудитор мутахассисларини тайёрлагшга зарурат туғилди.

Фанни ўрганишдан мақсад бўлгуси мутахассислардан тадбиркорлик фаолиятида бошқарув ҳисобини ташкил қилиш, корxonани тезкор бошқариш, иш фаолияти натижаларини баҳолаш ва тезкор назорат қилиш, режалаштириш ва корxonанинг ривожлантириш йўналишларини белгилаб олиш бўйича назарий билим ва амалий тажрибани шакллантиришдан иборатдир.

"Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисоби" фанини ўқитиш жараёнида қуйидаги вазифалар бажарилади:

- ташқи фаолиятда бошқарув ҳисоби ҳақида корxonанинг фойда олишга, товар ва хизматлар бозорида ўз мақсадига эришишга йўналтирилган тадбиркорлик фаолияти механизми сифатида билимлар тизимини эгаллаш;
- бошқарув ҳисоби учун зарур бўлган ва уни қўллаш талабларига жавоб берадиган ахборот-назорат тизимини ташкил қилиш;
- бошқарувчи ходимлар (менежер) ва сармоядорларга улар талабига жавоб берадиган маълумотлар тайёрлаш, тақдим қилиш ва ҳ.к.

Фан бўйича магистрантларнинг билим, кўникма ва малакаларига қўйиладиган талаблар

Мазкур мутахассислик бўйича таҳсил олаётган магистрантларга бошқарув ҳисоби фанини чуқур ўрганиши ҳамда етук мутахассис бўлиши учун қуйидаги талаблар қўйилади:

- ҳуқуқий давлат, демократик жамият талабалари, айниқса, бухгалтер, аудитор мутахассислигини эгалловчи талабалар ҳуқуқшунослик, давлат ва жамият қурилиши фанларини чуқур эгаллаган бўлиши;
- бозор иқтисодиётига ўтиш тамойиллари ҳамда қонуниятларини мукамал ўрганиши;
- мутахассислик фани билан боғлиқ бўлган фанларни чуқур билишлари;
- фан ва техника ютуқларига қизиқувчан ўзига нисбатан талабчан, ўрганаётган фанига, Ватанига фидойий бўлиши керак.

Фанни ўргатишда мутахассислик кафедра ўқитувчилари, магистрантларда фанга нисбатан қизиқиш уйғотиш, ҳар бир магистрантнинг билим савияси ва характериға қараб вазифа бериш ҳамда талаб қилиш маҳоратиға эға бўлиши керак.

Таълим жараёнини назарий билим билан амалиёт узвийлигини таъминлайдиган даражада ташкил қилиш керак.

Ўқув режасидаги бошқа фанлар билан алоқадорлиги

"Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисоби" фани хўжалик юритувчи субъектларнинг мулкӣй ва молиявий фаолиятини ҳисобға олишда ўз услубиятиға эға бўлиши билан биргаликда қуйидаги фанлар билан ҳам бевосита боғлиқлиги туфайли бу фанлар ҳам магистрантларға чуқур ўргатилади: ташқи иқтисодий фаолият ва валюта операциялари ҳисоби, халқаро аудит тизими, молиявий таҳлил-2, амалий аудит, бюджет ҳисоби ва ҳисоботи, молиявий ҳисоб-2, давлат солиқлари ва йиғимлари, бошқа

тармоқларда аудитнинг хусусиятлари, инвестициялар аудити ва уни баҳолаш, молия математикаси.

Фанни ўқитишдаги янги технологиялар

Магистрантларга замонавий усулда фанни ўргатиш, уларнинг мустақил билим олишига шароит яратиш ҳамда олган билимини мустақил равишда баҳолаш учун қуйидагиларни амалга ошириш даркор:

- магистрантларни олдиндан тарқатма материаллар билан таъминлаш;
- магистрант ўз билимини ўзи баҳолаши учун шароит яратиб бериш;
- магистрантларнинг билимини таянч иборалари асосида баҳолашни жорий қилиш;
- магистрантларни кичик гуруҳларга бўлиб ўқитувчилар раҳбарлигида мустақил билим олишга ўргатиш;
- магистрантларга «1С:Бухгалтерия», «Турбо-Бухгалтерия» ва бошқа дастурлар билан ишлаш бўйича кўникмалар ҳосил қилиш;
- иқтидорли магистрантлар билан қўшимча дарсларни ташкил қилиш ва ҳ.к.

Фанни ўқитиш семестрлари ва услубий кўрсатмалар

"Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисоби" фани ўқув режаси бўйича 4-семестрда ўқитилади.

"Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисоби" фани маъруза ва амалий машғулот шаклида аудиторияда ўқитилади. Назарий билимларини мустақамлаш мақсадида талабалар корхона ва хўжаликларда амалиёт ўтайдилар. Назарий ва амалий билимлар даражаси рейтинг усулида баҳоланади.

Режа бўйича олдин маъруза кейин амалий машғулотлар ўтказилади. Ўтилган мавзулар бўйича уй вазифалари берилади ва улар рейтинг ёрдамида баҳоланади. Магистрантларнинг олган билимларини аниқлашнинг оғзаки ва ёзма усуллари ҳам қўлланилади.

Умумий ва ўқув ишлари турлари бўйича соатлар ҳажми

"Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисоби" фанини ўрганиш бўйича ўқув режасида жами 108 Шундан: маърузага - 36, амалий машғулотга - 36, мустақил таълимга - 36 соат ажратилган.

2. ФАН ДАСТУРИ

Маъруза машғулотларининг намунавий мавзулари

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисоби фанининг предмети ва тадқиқот усуллари, вазифалари ҳамда тамойиллари

Бошқарув ҳисоби ҳақида тушунча унинг мазмуни, аҳамияти ва тамойиллари. Ишлаб чиқариш ҳисоби-бошқарув ҳисобининг асосий таркиби эканлиги. Бошқарув ҳисобининг олдида қўйилган вазифалар. Бошқарув ҳисобини ташкил қилиш муаммолари. Бошқарув ҳисобини бошқарувчиларни иқтисодий ахборотлар билан таъминлашдаги роли. Бошқарув ҳисобини тўғри ташкил қилиш, молиявий ҳисобнинг тўғри ташкил қилиниши ва юритилишидаги вазифаси. Бошқарув ҳисобининг молиявий ҳисобот билан боғлиқлиги. Бошқарув ҳисоби маълумотларининг жорий ва сир сақланиш тартиби. Бошқарув ҳисобини ташкил қилишнинг корхонада бухгалтерия ҳисобини юритиш сиёсатида тўғри келиши. Бошқарув ҳисоби, молиявий ҳисоб ва солиқ бўйича ҳисоб-китобларда умумийлик ва алоҳидалик.

Харажатлар ва уларнинг туркумланиши

Харажатлар ҳақида тушунча. *Ишлаб чиқариш ва давр харажатлари. Харажатларни турли белгиларга кўра туркумланиши.* Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низомга мувофиқ харажатларнинг гуруҳланиши. Маржинал даромад ҳақида тушунча. "Харажат-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда" (CVP-analysis) ўзаро боғлиқлиги таҳлили. Зарарсизлик (критик) нуқтани аниқлаш. CVP-таҳлилининг асосий муаммолари.

Ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини ҳисобга олиш

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш бошқарув ҳисобининг таркибий қисми. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобининг вазифалари. *Ишлаб чиқариш харажатларини туркумларга ажратиши.* Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишда технологияни таъсири. Технологик жараёнга қараб ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш. Ишлаб чиқариш харажатларини асосий, ёрдамчи ишлаб чиқариш бўйича, хизмат кўрсатиш, коммуникация хизмати бўйича ҳисобга олишни ташкил қилиш. Ишлаб чиқариш харажатларини харажат турлари бўйича, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар, бажариладиган хизматлар бўйича, харажат моддалари ва харажат элементларига мувофиқ ташкил қилиш. Харажатларни ҳисобга олишни тайёр маҳсулотлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича ташкил қилиш. Харажатларни ҳисобга олишни бўлинмалар бўйича ташкил қилиш. Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бўйича таннархга қўшиладиган харажатларни умумлаштириш, молиявий натижаларни шакллантиришни таъминлаш. "Директ-кост" усулида харажатларни ҳисобга олиш тизими. Маҳсулотлар таннархини калькуляция қилишнинг буюртмали усули. Маҳсулотлар таннархини калькуляция қилишнинг норматив усули.

Бюджетлаштириш ва режалаштириш

Бюджетлаштириш-бошқаришнинг асосий вазифасидир. Жорий ва истикболий бюджетлаштиришнинг мазмуни ва вазифалари. Корхонанинг умумий бюджетини тайёрлаш ва тасдиқлаш тартиби. Стратегик режалаштириш. *Жорий ва молиявий бюджетлар.* Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулотлар ҳажмини аниқлаш муаммолари. "Нол" кўринишидаги, даврий ва ўсувчи бюджетлар.

Харажатларни ҳисобга олишнинг норматив усули ("Стандарт-кост" тизими) ва четланиш (оғишиш)лар таҳлили

Норматив ҳисоб унинг мақсади, моҳияти ва аҳамияти. *Ўзбекистонда харажатларни ҳисобга олишнинг норматив усулини Фарб давлатларидаги "Стандарт-кост" усули билан таққослаш.* Норматив усулнинг тамойиллари ва уларнинг туркумланиши. Умумишлаб чиқариш харажатларидаги четланишлар бўйича икки ва уч босқичдаги таҳлил. Бухгалтерия ҳисоби регистрларида норматив харажатларни акс эттириш.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисобида таҳлил қилиш

Бошқарув ҳисобида таҳлилнинг мақсади. Таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичлар. Умумий кўрсаткичлар, фойданинг инвестицияланган активларга нисбати, рентабеллик кўрсаткичлари, брутто фойда, фойда меъёри, бир дона акцияга тўғри келадиган фойда, сармоядан фойдаланиш кўрсаткичлари. Активларнинг айланиши, инвестицияланган капиталнинг айланиши, ҳиссадорлик капиталининг айланиши. Заҳираларни сақлаш даври ва айланиши. Молиявий ҳолатни баҳоловчи кўрсаткичлар. Тўлов қобилияти. Фоизларни

тўлаш. Дебиторлик қарзларнинг қайтиши. Маҳсулот ишлаб чиқариш натижасида зарар кўрмаслик даражасини таҳлил қилиш. Иқтисодий модель, бухгалтерия модели, математик модель. Зарарсизлик чегараси, тушум, даромад, фойда, ишлаб чиқариш графикларидан фойдаланиб зарарсизлик графигини тузиш.

Ташқи иқтисодий фаолият маълумотлари асосида бошқарув қарорларини қабул қилиш

Ишлаб чиқариш хавфсизлигини таҳлил қилиш. Маълумотлардан фойдаланиш. Баҳога тегишли бўлган қарорлар қабул қилиш. Қўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиш мумкин бўлган баҳосини аниқлаш. Маҳсулот баҳосини пасайтириб ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ҳисобига фойдани сақлаб қолиш тўғрисида қарор қабул қилиш.

Баҳолаш мезонининг таҳлили ва қарорлар қабул қилиш

Корхоналарнинг баҳо сиёсати, унинг мақсади ва вазифалари. Ташқи ва ички омиллар. Баҳолашнинг бозор усули. Хизмат кўрсатиш соҳаларида баҳолашнинг ўзига хос хусусияти. Трансферт баҳолар. *Трансферт баҳоларнинг усуллари.*

Маҳсулот сотиш ва у билан боғлиқ харажатлар ҳисоби

Тайёр маҳсулот ҳақида тушунча, уни оморга қабул қилиш тартиби, баҳолаш ва бухгалтериядаги синтетик ҳисоб.

Маҳсулот сотишда маркетинг фаолиятининг вазифалари ва тақдим этадиган маълумотлардан бошқарув ҳисобида фойдаланиш. Маҳсулотни сотишда баҳо ўрнатиш тартиби. Баҳоларнинг турлари: расмий, тартибга солинадиган, шартнома. Маҳсулот сотишнинг аналитик ва синтетик ҳисоби. *Молиявий натижаларни аниқлаш.* Маҳсулот ишлаб чиқариш ва фойда олиш концепцияси.

Хўжалик субъектларида бошқарув ҳисобини ташкил этиш муаммолари

Корхоналарнинг ташкилий тузилиши. *Марказлашган ва марказлашмаган бошқарув.* Жавобгарлик маркази бўйича бошқарувни ташкил этиш. Жавобгарлик марказларининг турлари. Ахборотларнинг ички оқими ва ҳужжатлар айланиши. Ахборотлар тизимларининг интеграциялашуви. Ички хўжалик тизими ҳисоботлари ва бизнес сегментлари. Бухгалтерия ва бошқарув назорати. *Бухгалтерия ҳисобини молиявий ҳисоб ва бошқарув ҳисобига ажратиш, бошқарув ҳисобини тармоқ хусусиятини ҳисобга олган қолда ташкил қилиш,* бошқарув учун зарур бўлган маълумотларга бўлган талаб ва таклифни ўрганиш, таҳлил қилиш, тармоқ хусусиятини ҳар томонлама ўрганиш асосида харажатларнинг вужудга келиш марказлари ва маъсулият марказларини шакллантириш, бошқарув ҳисобини қулай ташкил қилиш мақсадида харажатларни корхона бўйича унинг бўлимлари, вужудга келиш марказлари, маъсулият марказлари бўйича гуруҳлаш ва бошқалар.

Бошқарув ҳисобида замонавий технологиялар ва йўналишлар

Ишлаб чиқаришнинг янги шароитлари: тўлиқ автоматлаштириш ва бир хил меъёрадаги "муддатида аниқ". ЛТ-фалсафаси (Just-in-Time / муддатида аниқ). Корхоналарда ЛТ усулини тадбиқ қилиш муаммолари: захираларни минимал даражада ушлаб туриш, ишлаб чиқариш линиялари, ишчи ва хизматчиларнинг юқори малакаси, маҳсулотлар ҳамда хизматларнинг сифати ва ҳ.к. ЛТ-тизимда харажатларни ҳисобга олиш ва уларни анъанавий усуллар билан таққослаш. *ABC-костинг (ABC-Costing)*

фаолятида харажатларни ҳисобга олиш. Маҳсулот ва хизматлар сифатидаги ўзгаришлар бўйича муаммолар (TQM-Total Quality Management).

3. АМАЛИЙ ВА СЕМИНАР МАШҒУЛОТЛАРИ, ЛАБОРАТОРИЯ ИШЛАРИ, ЧИЗМА ҲИСОБ ИШЛАРИ, КУРС (ЛОЙИҲА) ИШЛАРИ МАВЗУЛАРИНИНГ РЎЙҲАТИ

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисоби фанининг предмети ва тадқиқот усуллари, унинг вазифалари ва тамойиллари

Бошқарув ҳисоби ҳақида тушунча унинг мазмуни, аҳамияти ва тамойиллари. Ишлаб чиқариш ҳисоби-бошқарув ҳисобининг асосий таркиби эканлиги. Бошқарув ҳисобининг олдига қўйилган вазифалар. Бошқарув ҳисобини ташкил қилиш муаммолари. Бошқарув ҳисобини бошқарувчиларни иқтисодий ахборотлар билан таъминлашдаги роли. Бошқарув ҳисобини тўғри ташкил қилиш, молиявий ҳисобнинг тўғри ташкил қилиниши ва юритилишидаги вазифаси. Бошқарув ҳисобининг молиявий ҳисобот билан боғлиқлиги.* Бошқарув ҳисоби маълумотларининг жорий ва сир сақланиш тартиби. Бошқарув ҳисобини ташкил қилишнинг корхонада бухгалтерия ҳисобини юритиш сиёсатида тўғри келиши. Бошқарув ҳисоби, молиявий ҳисоб ва солиқ бўйича ҳисоб-китоблар-умумийлик ва алоҳидалик.

Харажатлар ва уларни туркумланиши

Харажатлар ҳақида тушунча. Ишлаб чиқариш ва давр харажатлари. Харажатларнинг турли хил белгиларга кўра туркумланиши. "Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида"ги Низомга мувофиқ харажатларни гуруҳланиши. Маржинал даромад ҳақида тушунча.* "Харажат-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда"(CVP-analysis) ўзаро боғлиқлиги таҳлили. Зарарсизлик (критик) нуқтани аниқлаш. CVP-таҳлилининг асосий муаммолари.

Ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини ҳисобга олиш

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш бошқарув ҳисобининг таркибий қисми. Ишлар чиқариш харажатлари ҳисобининг вазифалари. Ишлаб чиқариш харажатларини туркумларга ажратиш. Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишда технологияни таъсири. Технологик жараёнга қараб ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш. Ишлаб чиқариш харажатларини асосий, ёрдамчи ишлаб чиқариш бўйича, хизмат кўрсатувчи, коммуникация хизмати бўйича ҳисобга олишни ташкил қилиш. Ишлаб чиқариш харажатларини харажат турлари бўйича, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар, бажариладиган хизматлар бўйича, харажат моддалари ва харажат элементларига мувофиқ ташкил қилиш.* Харажатларни ҳисобга олишни тайёр маҳсулотлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича ташкил қилиш. Харажатларни ҳисобга олишни бўлинмалар бўйича ташкил қилиш. Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бўйича таннархга қўшиладиган харажатларни умумлаштириш. молиявий натижаларни шакллантиришни таъминлаш. "Директ-кост" усулида харажатларни ҳисобга олиш тизими. Маҳсулотлар таннархини калькуляция қилишнинг буюртмали усули. Маҳсулотлар таннархини калькуляция қилишнинг норматив усули.

Бюджетлаштириш ва режалаштириш

Бюджетлаштириш-бошқаришнинг асосий вазифасидир. Жорий ва истиқболли бюджетлаштиришнинг мазмуни ва вазифалари. Корхонанинг умумий бюджетини тайёрлаш ва тасдиқлаш тартиби. Стратегик режалаштириш. Жорий ва молиявий бюджетлар.* Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулотлар ҳажмини аниқлаш муаммолари. "Нол" кўринишидаги, даврий ва ўсувчи бюджетлар.

Харажатларни ҳисобга олишнинг норматив усули ("Стандарт-кост" тизими) ва четланиш (оғишиш)лар таҳлили

Норматив ҳисоб унинг мақсади, моҳияти ва аҳамияти. Ўзбекистонда харажатларни ҳисобга олишнинг норматив усулини Ғарб давлатлардаги "Стандарт-кост" усули билан таққослаш. Норматив усулнинг тамойиллари ва уларнинг туркумланиши. Умумишлаб чиқариш харажатларидаги четланишлар бўйича икки ва уч босқичдаги таҳлил.* Бухгалтерия ҳисоби регистрларида норматив харажатларни акс эттириш.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисобида таҳлил қилиш

Бошқарув ҳисобида таҳлилнинг мақсади. Таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичлар. Умумий кўрсаткичлар, фойданинг активларга нисбати, фойданинг инвестицияланган активларга нисбати, рентабеллик кўрсаткичлари, брутто фойда, фойда меъёри, бир дона акцияга тўғри келадиган фойда, сармоядан фойдаланиш кўрсаткичлари. Активларнинг айланиши, инвестицияланган капиталнинг айланиши, ҳиссадорлик капиталининг айланиши. Заҳираларни сақлаш даври ва айланиши. Молиявий ҳолатни баҳоловчи кўрсаткичлар. Тўлов қобилияти. Фоизларни тўлаш. Дебиторлик қарзларни қайтиши. Маҳсулот ишлаб чиқариш натижасида зарар кўрмаслик даражасини таҳлил қилиш.* Иқтисодий модел, бухгалтерия модели, математик модел. Зарарсизлик чегараси, тушум, даромад, фойда, ишлаб чиқариш графикларидан фойдаланиб зарарсизлик графигини тузиш.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг маълумотлари асосида бошқарув қарорларини қабул қилиш

Ишлаб чиқариш хавфсизлигини таҳлил қилиш. Маълумотдан фойдаланиш. Баҳога тегишли бўлган қарорлар қабул қилиш. Қўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиш мумкин бўлган баҳосини аниқлаш.* Маҳсулот баҳосини пасайтириб ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ҳисобига фойдани сақлаб қолиш тўғрисида қарор қабул қилиш.

Баҳолаш мезонининг таҳлили ва қарорлар қабул қилиш

Корхоналарнинг баҳо сиёсати унинг мақсади ва вазифалари. Ташқи ва ички омиллар. Баҳолашнинг бозор усули. Хизмат кўрсатиш соҳаларида баҳолашнинг ўзига хос хусусияти.* Трансферт баҳолар. Трансферт баҳоларнинг усуллари.

Маҳсулот сотиш ва у билан боғлиқ харажатлар ҳисоби

Тайёр маҳсулот ҳақида тушунча, унинг омборга қабул қилиш тартиби, баҳолаш ва бухгалтериядаги синтетик ҳисоби.

Маҳсулот сотишда маркетинг фаолиятининг вазифалари ва тақдим этадиган маълумотлардан бошқарув ҳисобида фойдаланиш. Маҳсулотни сотишда баҳо ўрнатиш тартиби.* Баҳоларнинг турлари: расмий, тартибга солинадиган, шартнома. Маҳсулот сотишнинг аналитик ва синтетик ҳисоби. Молиявий натижаларни аниқлаш. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва фойда олиш концепцияси.

Хўжалик субъектларида ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисобини ташкил этиш муаммолари

Корхоналарнинг ташкилий тузилиши. Марказлашган ва марказлашмаган бошқарув. Жавобгарлик маркази бўйича бошқарувни ташкил этиш. Жавобгарлик марказларининг турлари. Ахборотларнинг ички оқими ва ҳужжатлар айланиши. Ахборотлар тизимларининг интеграциялашуви. Ички хўжалик тизими ҳисоботлари ва бизнес сегментлари. Бухгалтерия ва бошқарув назорати.* Бухгалтерия ҳисобини молиявий ҳисоб ва бошқарув ҳисобига ажратиш, бошқарув ҳисобини тармоқ хусусиятини ҳисобга олган ҳолда ташкил қилиш, бошқарув учун зарур маълумотларга бўлган талаб ва таклифни ўрганиш ва таҳлил қилиш, тармоқ хусусиятини хар томонлама ўрганиш асосида харажатларни вужудга келиш марказлари ва маъсулият марказларини шакллантириш, бошқарув ҳисобини қулай ташкил қилиш мақсадида харажатларни корхона бўйича унинг бўлимлари, вужудга келиш марказлари, маъсулият марказлари бўйича гуруҳлаш ва бошқалар.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисобида замонавий технологиялар ва йўналишлар

Ишлаб чиқаришнинг янги шароитлари: тўлиқ автоматлаштириш ва бир хил меъёردаги "муддатида аниқ". ЛТ-фалсафаси (Just-in-Time / муддатида аниқ). Корхоналарда ЛТ усулини тадбиқ қилиш муаммолари: захираларни минимал даражада ушлаб туриш, ишлаб чиқариш линиялари, ишчи ва хизматчиларнинг юқори малакаси, маҳсулотлар ва хизматларнинг сифати ва ҳ.к. ЛТ-тизимда харажатларни ҳисобга олиш ва уларни анъанавий усуллар билан таққослаш. ABC-костинг (ABC-Costing) фаолиятида харажатларни ҳисобга олиш*. Маҳсулот ва хизматлар сифатидаги ўзгаришлар бўйича муаммолар (TQM – Total Quality Management).

4. ТАВСИЯ ЭТИЛАЁТГАН МАВЗУЛАР БЎЙИЧА КЎРГАЗМА-НАМОЙИШ МАТЕРИАЛЛАРИ, ЎҚУВ ФИЛЬМЛАРИ ВА БОШҚА ДИДАКТИК МАТЕРИАЛЛАР РЎЙХАТИ

"Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисоби" фанини ўрганишда магистрантлар амалий ёрдам тариқасида бошқарув ҳисоби бўйича қўлланиладиган турли хил шакллар, чизмалар, слайдлар билан таъминланади. Унда: "Харажат-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда" (CVP-analysis), харажатларни туркумлаш, ўзгарувчи ва ўзгармас харажатлар, калькуляция усуллари, тўғри ва эгри харажатлар, "Стандарт-кост" тизими ва унинг моҳияти, "Директ-кост" тизими ва унинг моҳияти; ЛТ-фалсафаси (Just-in-Time), ABC-костинг (ABC-Costing) фаолиятида харажатларни ҳисобга олиш, маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ харажатлари, давр харажатлари, дискрет харажатларни ўрганиши мумкин.

Магистрантлар "Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқарув ҳисоби" фанини ўрганишда ахборот воситаларидан, яъни Интернет тизимидан ҳам кенг фойдаланади. Жумладан куйидаги сайт ва электрон почталардан фойдаланиш мумкин:

1. <http://www.apb.org.uk> (Auditing Practices Board)
2. <http://www.nao.gav.uk> (UK National Audit Office)
3. <http://www.iaa.org.uk> (The Institute of Internal Auditors-United Kingdom)
4. <http://www.iasc.org.uk> (International Accounting Standards Committee)
5. <http://www.aicpa.org/index.htm> (American Institute of Certified Public Accountants)
6. www.sismoiloy.ramhler.ru
7. www.uza.usph (УМА турли соҳаларига дойр кундалик ва янгиликлари)
8. www.referat.ru (Рефератлар тўплами).

Шунингдек, республикада чоп этилаётган газета журналлардан тегишли материаллар олинади.

Шунингдек, магистрантларга Ўзбекистон Республикаси аудиторлар палатаси, Тошкент Давлат иқтисодиёт университети ва Тошкент Молия институтида тайёрланган ўқув фильмлар, дидактик материаллар ва мультимедик иловалардан ҳам фойдаланиш кенг тавсия этилади.

4.ЎЗЛАШТИРИШ НАЗОРАТИ

Ушбу фан бўйича ўқув режасида жами 108 соат дарс ўтиш режалаштирилган бўлиб, шундан 36 соат маъруза, 36 соат амалий ва семинар дарслар. Магистрантларни фан бўйича ўзлаштиришларини баҳолаш семестр давомида мунтазам равишда олиб борилади ва қуйидаги турларда амалга оширилади; жорий баҳолаш, оралик баҳолаш ва якуний баҳолаш. Жорий ва оралик баҳолаш турига ажратилган баллар миқдори ўқув режасида фанга ажратилган соатнинг 70%, якуний баҳолашга эса 30% миқдорда белгиланади. "Молиявий ҳисоб" фанида магистрант тўплаши мумкин бўлган максимал балл 108 га тенг бўлиб, шундан жорий баҳолашга 43,2 балл, оралик баҳолашга 32,4 балл ва якуний баҳолашга эса 32,4 балл ажратилади. Жорий ва оралик баҳолаш турларига белгиланган баллар қуйидаги мезонлар асосида қўйилади:

- магистрантнинг ўқув жараёнидаги давомати ва фаоллиги;
- амалий (семинар) машғулотларга тайёргарлик даражаси;
- фан бўйича асосий манбаларни конспектлаштириш;
- долзарб мавзуларда рефератлар ёзиш;
- илмий тезислар тайёрлаш;
- мустақил таълим учун берилган назорат ишларини бажариш;
- фан бўйича кўргазмали қуролларни тайёрлаш.

Таянч тушунчаларига асосланган ёзма иш усулини ўтказиш тартиби "Рейтинг тизимини якуний баҳолаш босқичида "ёзма иш" усулини тадбиқ этиш бўйича Намунавий Низом" билан белгиланади. Семестр давомида фанлар бўйича тўплаган баллар қуйидаги ўзлаштириш кўрсаткичлари билан баҳоланади:

- 86-100 фоиз "аъло";
- 71-85 фоиз "яхши";
- 55-70 фоиз "қониқарли";
- 55 фоиздан кам "қониқарсиз".

6. АДАБИЁТЛАР

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида"ги Қонуни. // Халқ сўзи, 1996.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54 сонли Қарори "Маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) таннархига киритиладиган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида"ги Низом. –Т., Ўзбекистон Республикаси Молиявий Қонунлари, 1999.
3. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 1997 йил 15 январь 5-сон буйруғи (1997 йиллик ва ярим йиллик ҳисоботи тўлдириш тўғрисида). –Т.: Ўзбекистон Республикаси Молиявий Қонунлари, 1997.
4. Бобожонов О.У. Молиявий ҳисоб. –Т.: Мехнат, 1999.
5. Друри К. Введение в управленческий и производственный учёт. –М.: Аудит, 1994.
6. Карпова Т.П. Основы управленческого учёта: Учебное пособие. –М.: ИНФРА-М, 1997.
7. Мюллендорф Р., Корренбауэр М., Производственный учёт. –М.: ЗАО "ФБК" пресс, 1996.
8. Палий В.Ф. Управленческий учёт. –М.: Союзаудит, 1997.
9. Ризақулов А.А. Узоқ муддатли активлар ҳисоби. –Т.: Фан, 1998.
10. Ризақулов А.А., Иброҳимов А.К., Ҳасанов Б.А., Усанов А.У., Маматов З.Т. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари. I-III том. ТМИ ва ИУТ, 1994.
11. Ўзбекистон Республикаси Молиявий Қонунлари тўпламлари. 2001-2002.
12. Хорнгрен Ч.Т. Фостер Дж. Бухгалтерский учёт: управленческий аспект. –М.: Финансы и статистика, 1995.

Қўшимча адабиётлар

1. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета. –М.: Финансы и статистика, 1993.
2. Ибрагимов А., Каримов А. Хориж сармоялари бухгалтерия ҳисоби, –Т.: Ўзбекистон, 1999.
3. Панков Д. Бухгалтерский учёт и анализ в зарубежных странах. –М.: Экоперспектива, 1998.
4. Николаева О. Международные стандарты финансовой отчетности: –М.: УРСС, 2001.
5. Санаев Н.С. Қишлоқ хўжалигида бухгалтерия ҳисоби, назорат ва молиялашнинг долзарб масалалари. –Т.: Мехнат, 1991.
6. Чая В., Чая Г. Международные стандарты финансовой отчетности, ГУП ИПК "Ульяновский Дом печати", 2000 г.
7. Энтони Р. Рис Д. Учёт ситуации и примеры –М.: Финансы и статистика. 1993.
8. Фрэнк Вуд. Бухгалтерский учёт для предпринимателей. –М.: ООО Аскери, 1996 г.
9. Гуломова Ф. Самоучитель по бухгалтерскому учёту. –Т.: Мир экономики и права, 2000.
10. Fremgen F.M. Accounting for managerial Analysis: Third Edition. Richard D. Irwing Inc., Homewood, Illions, 1996.
11. Kenneth M. Morris & Allan M. Siegel. Guide to understanding money & investing. 2000 by light bulb, press, Inc.
12. Securities Regulation in The United States. NASD. Washington, 2000.
13. The Istanbul Stock Exchange In a Historical Perspective Write.